

دو فصل نامه علمی - اختصاصی معارف فقه علوی

سال سوم، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۹۶ / Ma'arif Fiqh Alavi, Vol. , No , Spring & Summer

فلسفه تاثیر مسجد در بنیان خانواده

مرضیه امری^۵

کبری عبدالهی^۶

محمد مهدی میرزایی^۷

چکیده

خانواده رکن بنیادی جامعه، خصوصاً در میان مسلمان به حساب می‌آید. و از آنجا که اهمیت پرداختن به موضوع بنیان خانواد ریشه در اهمیت خود نهاد خانواده دارد این نهاد می‌تواند مهمل فرهنگ‌های گوناگونی باشد. بنابراین در برقراری ارتباط معنوی مسلمانان با مسجد، نقش سازنده و مهمی را می‌توانند ایفا نمایند. پیرامون مسئله فلسفه تاثیر نهاد مسجد با خانواده تحقیق مبسوط و کاملی وجود ندارد. بنابراین ضرورت در نگارش این موضوع احساس شد. گر چه نوشتار حاضر نیز ادعای تحقیقی جامع در این زمینه را ندارد؛ ولی دغدغه‌ی اولیه‌ی طرح، توفیقاتی را نصیب نگارنده نمود تا بتواند رؤوس اصلی بحث را جمع‌آوری کرده و توجه نسبتاً جامعه به مسأله بنماید. بنابراین در این نوشتار سعی شده است که موضوع مسجد و خانواده و تاثیر مسجد بر استواری این نهاد را مورد واکاوی قرار گیرد چرا که این موضوع یکی از موضوعات مهم در زمان ما می‌باشد.

کلید واژه: خانواده، مسجد، جامعه اسلامی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

^۵ . باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم.

^۶ - دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز

^۷ - کارشناس ارشد فقه و حقوق خصوصی دانشگاه اصول دین قم.

مقدمه

خانواده، رکن بنیادین اجتماع بشری است تا آن جا که سعادت و شقاوت ملت‌ها، مرهون رشادت و ضلالت خانواده می‌باشد. اولین شرط داشتن جامعه‌ای سالم، سلامت و پایداری خانواده است و از طرفی دیگر، مسجد نیز یکی از ناب‌ترین و مهم‌ترین پایگاه‌ها در نظام اسلامی است. بدون شک مسجد نقش بارزی در تحکیم اساس و بنیان خانواده داشته و دارد، برقراری ارتباط معنوی بین مسجد و خانواده مسلماً نتایج و آثار بسیار ارزشمندی بر جای خواهد گذاشت؛ مکانی که با حضور در آن می‌توان به قدرت مطلقه خداوند اتکا کرد، افزون بر آن یک کانون انسان ساز است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۷، ۳۱۷) چرا که فردی که در بستری تلفیق شده از فضای معنوی مسجد و فضای صمیمی خانواده تربیت شود، راه راست را پیدا کرده، در آن گام می‌گذارد. تداوم رابطه پیوسته خانواده و مسجد آثار و فواید بسیاری به دنبال خواهد داشت که اگر این رابطه به درستی صورت گیرد، نتایج مثبت و مؤثر آن عاید هر دو نهاد می‌شود. به گفته امام خمینی (ره) «مسجد سنگر است، سنگرها را حفظ کنید، از خالی ماندن مسجد‌ها بترسید». این مرکز مهم نقش شاخصی در تعالی و تحکیم بخشیدن به کانون خانواده دارد. بطور یقین با انس خانواده با مسجد و بهره‌گیری از نورانیت معنوی آن از یکسو تربیت دینی و بصیرت و معرفت والا در نظام خانواده حاکم می‌شود و از سوی دیگر خانواده تجلیگاه ارزشهای الهی است این تاثیرات زمینه سعادت‌مندی خانواده و اجتماع را به ارمغان می‌آورد.

مفهوم شناسی

الف) مسجد

معنای لغوی مسجد

مسجد، به معنای محل سجده، برگرفته از سجود به معنای به خاک افتادن و خضوع و خشوع کردن است. زجاج می‌گوید: هر جایگاهی که در آن عبادت کنند مسجد است. (ابن منظور، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۲۴۶). در تاج العروس نیز ذیل کلمه مسجد که از ریشه است چنین آمده است: هر جایگاهی که در آن سجود کنند و در کتاب الفروق نوشته که مسجد خانه ای است که در آن سجده می‌کنند و به فتح جیم موضع قرار گرفتن پیشانی اس. (الحسینی الزبیدی، ۱۹۷۰ م، ج ۸، ص ۱۷۴).

معنای اصطلاحی مسجد

مسجد در اصطلاح رایج به معنای عبادتگاه خاص مسلمانان و محل نماز خواندن آنهاست. گفته‌اند از آن رو که مسلمانان در نماز، سجده می‌کنند و سجده نهایت خضوع در عبادت است، این مکان را مسجد به معنای جای سجده نامیده‌اند. مسجد، به لحاظ فقهی احکامی ویژه دارد و به لحاظ مادی ممکن است عبارت از یک ساختمان محصور میان دیوارها یا یک زمین بدون سقف و دیوار باشد. (دایرة المعارف نوین اسلام، ج ۴، ص ۱۷۱)

ب) خانواده

شاید به نظر برسد که مفهوم «خانواده» از مفاهیمی بسیار روشن و همه فهم است، به گونه‌ای که عامه مردم، اعم از کوچک و بزرگ و باسواد و بی‌سواد، همه آن را می‌فهمند و نیازی به تعریف آن نیست، ولی آن‌قدرها ساده هم نیست. وقتی به منابع واژه‌شناسی مراجعه کنیم، می‌بینیم تعاریف گوناگونی از آن شده و صاحب‌نظران بر اساس تخصص و نیازشان، هر کدام تعریفی از «خانواده» ارائه داده‌اند. برخی خانواده را یک سازمان اجتماعی دانسته، بعضی روابط خویشاوندی و همخونی را اساس تشکیل خانواده تلقی کرده‌اند، عده‌ای دیگر عامل اقتصادی، و گروهی نیز عوامل روانی و جنسی را سبب پیدایش آن قلمداد کرده‌اند. «خانواده» برگردان واژه لاتین Family از ریشه Familia به معنای «برده» و «مستخدم» گرفته شده است. این تحوّل لغوی تحوّل مفهومی را نیز می‌رساند؛ بدین معنا که در گذشته، نظام خانواده گسترده بوده و شامل غیر اعضای خانواده نظیر خدمت‌کار هم می‌شده و امروزه به نظام هسته‌ای تبدیل شده است. خانواده هسته‌ای مبتنی بر رابطه نسبی یا سببی میان اعضای خانواده است. (اعزازی، ۱۳۷۶، ص ۱۰). به هر صورت، همان‌گونه که از منابع دیگر هم برمی‌آید، منظور از «خانواده» در این گفتار، مجموعه‌ای از افرادی است که یکجا در کنار هم زندگی می‌کنند و معیار همزیستی و همبستگی آن‌ها دو چیز است: قرابت یا زوجیت. (فرجاد، ۱۳۷۲، ص ۱۱-۱۲) بنابراین، خانواده‌های والدینی، تک والدینی یا بدون والدین یا برادران و خواهرانی که با هم زندگی می‌کنند نیز مشمول این بحث خواهند بود.

رابطه خانواده و مسجد

یکی از عوامل مهمی که می‌تواند زمینه ساز تحقق تحکیم بنیان خانواده شود مسجد و تاثیراتی است که این نهاد بر روی خانواده دارد که باعث می‌شود در درون خانواده‌ها تحول ایجاد شود، یعنی هر اندازه که خانواده به مسجد رفت و آمد داشته باشد و در ارتباط و تعامل فراوان با این نهاد باشند تحت تاثیر آموزه‌ها و اساسا محیط مسجد قرار می‌گیرد و تدریجا خانواده سعی می‌کند که سیره رفتاری خود را بر اساس سیره رفتاری دین قرار دهد. خانواده با حضورش در خانه خدا در تلاش است که زمینه ایمان کامل را در خود فراهم سازند؛ این حضور افراد خانواده در مسجد و اقامه نماز جماعت که تاکید بسیار بر آن شده زمینه را برای ایجاد امنیت خانوادگی و اجتماعی مهیا می‌سازد. با حضور در خانه خدا و انس با مسجد و نماز انواع فضایل و کمالات برای خانواده مهیا می‌شود که نتایج مهم آن علاوه بر خانواده در جامعه نیز بروز می‌کند که برای نمونه به آن اشاره می‌کنیم: رعایت عدالت، پایبندی به اصل مهم مشورت، اعتدال و ساده زیستی و مبارزه با تجملات و اسراف کاری‌ها، تربیت دینی توأم با عقلانیت، شکوفایی فکر و اندیشه، هدفمند بودن و امید داشتن و پرتحرک و علاقمندی به خدمت هم‌نوعان، پایبندی به دانش و حقیقت‌طلبی، و همه موارد دیگری که بخاطر تاثیر و تاثرات ارتباط این دو نهاد شکل می‌گیرد. و نیز مسجد بهترین مکان برای ارتباط خانواده‌ها در یک محله و منطقه است (حر عاملی، ۱۳۶۹، ج ۳، ص ۲۸۳). بنابراین کعبه اولین خانه‌ای است که برای همه ی مردم قرار داده شده است و

هدایت مردمان براساس آن تامین می‌شود و مختص به هیچ گروه خاصی نیست و نیز مردمان یک شهر بر شهر دیگر برتری ندارند و حتی مرزهای جغرافیای هم تاثیر بر آن ندارد چون این مکان برای همه انسان ها به یک اندازه است. (جوادی آملی، ۱۳۷۱، ص ۱۹۶).

آثار حضور در مسجد

حضور در مسجد آثاری به بار دارد از جمله تاثیر در زمینه عبادی، تاثیر در حوزه علمی، تاثیر در زمینه اجتماعی و نیز تاثیر سیاسی و تاثیر روحی اخلاقی و تاثیر معنوی و اخروی، که همه این‌ها بخاطر حضور و ظهور در مسجد برای انسان حاصل می‌شود. مسجد به عنوان یک پایگاه دینی برای عموم، نقش اساسی در شکل‌گیری اجتماعات مسلمانان بخصوص خانواده دارد از این جهت به طور یقین مسجد می‌تواند در زمینه اجتماعی کارکرد داشته باشد. حضور زنان و مردان و تبادل اطلاعات در این مکان این فرصت را ایجاد می‌کند که با جمعی که از نظر دین و عبودیت با آنان هم‌رنگ هستید آشنا شوید و توان شکل‌گیری گروه‌های اجتماعی را ایجاد می‌کند که این حرکت طبعاً آثار آن در ابعاد اجتماعی ظهور خواهد کرد. طبق روایتی از امام علی (ع) تاثیرات رفتاری که حضور در مسجد به جای می‌گذارد می‌توان خانواده و جامعه دینی را از فساد پاک کند و به سمت یک جامعه سالم هدایت کنند. (حر عاملی، ج ۳، ص ۴۷۷). مسجد علاوه بر تاثیرات اجتماعی و عبادی و معنوی که به دارد مرکز سیاسی نیز بوده است. این موضوع نه تنها در دوران پیامبر و در دوران خلفاء و امام علی (ع) نیز پررنگ بوده است از جمله نمونه‌هایی از این تاثیرات سیاسی نه تنها حضور مردان خانواده در مسجد بلکه زنان خانواده نیز در کنار مردان در مسجد مشهود است. به طور مثال حضور فاطمه علیه السلام در مسجد برای دفاع از حق ولایت یکی از تاثیرات سیاسی که مسجد داشته است و هم چنین حضور حضرت زینب در مسجد خودش از مسلمات تاریخی است. تربیت سیاسی که در مسجد ارائه می‌شود، به دلیل ماهیت مذهبی آن می‌تواند نسلی را پدید آورد که پشتوانه جامعه دینی باشند و در برابر حوادث سیاسی هوشیاری لازم را داشته باشند. از این رو حضور زنان در کنار مردان خانواده در مسجد ضروری می‌باشد، چرا که اگر زنان از حضور در این مکان محروم شوند، در واقع این تربیت بطور ناقص انجام خواهد شد. در حالی که بانوان به دلیل تأثیر عمیق‌تر بر فرزندان و نقش تربیتی که در خانواده دارد، در صورت برخورداری از تربیت سیاسی لازم در مسجد، بلوغ سیاسی را بطور برجسته بالاتر می‌برند. (مجلسی، ۱۳۵۳، ج ۷۷، ص ۶۶). بنابراین با این حال هرچند که ثمرات حضور در مسجد در مردان و زنان مشترک است. اما باید به این نکته توجه شود که زنان با توجه دلیل لطاف روحی و عاطفه مادی و همسری توان تاثیر گذاری بیشتر در خانواده دارد از این جهت حضور آنان در مسجد می‌تواند کل فضای خانواده را و در پی آن فضای جامعه را دگرگون سازد. از سوی دیگر ویژگی‌های اخلاقی زنان به گونه ای است که خدمات بیشتری برای مسجد می‌توانند ارائه دهند پس تاثیرگذاری زنان از مسجد می‌تواند نتایج مثبتی برای خانواده داشته باشد.

فلسفه تاثیرات مسجد بر خانواده

مسجد ملاک و شاخصی مهم برای ایجاد ارتباط خانوادگی است. امام صادق (علیه السلام) نقل می‌کنند که به امیر المومنین (علیه السلام) خبر رسید که گروهی از مردم در مسجد برای اقامه نماز حاضر نمی‌شوند. حضرت در سخنرانی خود فرمودند: کسانی که برای نماز با ما در مسجد حاضر نمی‌شود نباید با ما هم غذا شوند و با ما مشاورت کنند و نباید از بین ما برای ازدواج، کسی را انتخاب کنند. (حرعاملی، ۱۳۶۹، ج ۳، ص ۲۸۳). یکی از اثرات مسجد این است که این مکان بهترین راه برای پر کردن اوقات فراغت افراد خانواده است. یکی از مشکلات جامعه امروزه، مسئله چگونگی پر کردن اوقات فراغت مردم است. طبق این روایت، مسجد گزینه مناسبی برای رفع این دغدغه است. بنابراین مساجد باید طوری برنامه ریزی کنند که در کنار اقامه نماز جماعت، برنامه‌های متنوع دیگری در جهت رشد نمازگزاران داشته باشد. آن وقت است که خانواده‌ها شور و شوق بیشتری نسبت به حضور در مسجد پیدا می‌کنند حتی حضرت علی (علیه السلام) بارها می‌فرمودند: کسی که زیاد به مسجد بیاید یکی از هشت چیز نصیبش می‌شود که یکی از آنها برادری و دوستی در راه خدا، علمی جدید و حرفی که او را هدایت می‌کند و مطلبی که او را از هلاکت و نابودی حفظ می‌کند. (حرعاملی، ۱۳۶۹، ج ۳، ص ۲۸۳). یکی دیگر از عوامل تاثیر گذاری که مسجد روی افراد خانواده دارد مقوله تهذیب نفس است. آدمیان برای رسیدن به مراتب عالی نیاز دارند که از گناه و آلودگی‌های روحی و روانی پاک شوند و در این راه مسجد می‌تواند بهترین گزینه برای افراد خانواده در بازگشت به خویشتن باشد و این حرکت انسان‌ها را به اهدافشان می‌رساند. نقش مسجد در این امر مهم بسیار برجسته است و در حقیقت، خانواده‌ها مدیون مساجدند و دین و مذهب خود را با مسجد شناخته‌اند. حضور خانواده‌ها در مسجد، موجب رضایت خداوند از آنان می‌شود. امام علی (علیه السلام) می‌فرمایند: نشستن در مسجد برای من بهتر از نشستن در بهشت است. زیرا نشستن در بهشت مایه خشنودی نفس انسان است ولی نشستن در مسجد، موجب خرسندی خداوند می‌باشد. (فلاح السائل، ۱۳۸۰، ص ۹۰). از تاثیرات دیگر این نهاد بر بنیان خانواده آگاهی از احوال همدیگر است، در حالی که یکی از مشکلات جامعه بی‌خبری از مردم از یکدیگر است و بخاطر این ناآگاهی صدمات فراوانی می‌بینند. پیامبر اکرم (ص) در این باره می‌فرمایند: حضور خانواده در مسجد و ملاقات نمودن همدیگر در این مکان، می‌تواند این نقیضه را حل کنند و آنها را به اوضاع همدیگر آگاه نموده و اقدام عملی افراد ثروتمند برای رفع گرفتاری‌های بیچارگان را فراهم آورد. (کلینی، ۱۳۸۱، ص ۱۶۳). با حضور خانواده و افراد خانواده در مسجد و راز و نیاز با خداوند بسیاری از معضلات و مشکلات آنها راه حل پیدا می‌کند. خود به خود همه مشکلات و گرفتاری‌های برطرف می‌شود و گشایش در کارها پدید می‌آید. امام صادق در این باره می‌فرمایند: هرکس به سوی مسجدی حرکت کند بر هیچ تر و خشکی گام نمی‌نهد مگر این که از این زمین تا زمین هفتم راهها برای او گشوده می‌شود. (شیخ طوسی، ۱۳۱۶، ج ۳، ص ۲۵۵). مسجد کاردردهای روان شناختی بسیاری دارد و باعث می‌شود که افسردگی از افراد برطرف شود چون که حضور در مسجد باعث تکامل روحی است و خانواده مسجدی، در تعامل‌ها و ارتباط‌های خود، مشکلات و سختی‌های زندگی را در جمع دیگر خانواده‌ها بیان می‌کنند و تخلیه عاطفی می‌شوند و حضور در جمع آنها از

تنهایی نجات می‌دهد حتی اگر افراد نتواند مشکلات هم را حل کند ولی احساس همدردی که در جمع پیدا می‌کند انگیزه‌ی کوشش و مبارزه با سختی‌ها در آن تقویت می‌دهد. مسجد معمولا مرکز طرح مشکلات و نارسایی‌های اجتماعی است. طبیعتا حضور و ظهور در چنین جایی روح تعهد و دردمندی را در فرد ایجاد می‌کند. پرورش این خوی پسندیده در اشخاص نوعی مبارزه با روح بی‌تعهدی و بی‌تفاوتی است؛ روحیه‌ای که هرگاه در افراد جامعه به‌ویژه نسل جوان پیدا شود، آسیب‌های اساسی بر پیکر آن جامعه وارد می‌کند. بنابراین یکی از زمینه‌هایی که فرهنگ مسئولیت و همیاری را در مسلمانان رواج می‌دهد، حضور خانوادگی در مسجد است. در مسجد نیازها، کاستی‌ها، چالش‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها برجسته و توصیف می‌شود و خانواده‌ها می‌توانند برای همدیگر پشتیبان باشند علاوه بر تاثیرات اجتماعی که مسجد بر روی خانواده دارد. تاثیرات آموزشی نیز مطرح هست. این نهاد از همان ابتدای اسلام، خط و کتابت در مسجد تعلیم می‌داد. و این امر در فعالیت‌های عبادی خلل ایجاد نمی‌کرد شاید می‌توان گفت که بعد از کارکرد عبادی مسجد، تاثیرات آموزشی مسجد نمود بیشتری داشت. از همان ابتدای اسلام آموزش‌های اسلامی با دعوت پیامبر ص، شروع شد و در واقع مرکز تعلیماتی مسلمانان بود. می‌توان حتی گفت که مسجد قدیمی‌ترین دانشگاه اسلامی و بنیادی‌ترین پایگاه تعلیم و تربیت در اسلام بوده است. مسجد در جایگاه پایگاه معنوی و دینی می‌تواند خانواده‌ها را در چارچوب دین و ایمان به هم نزدیک کند و ثبات و امنیت را برایشان به ارمغان آورد. نتایج و دستاوردی این پژوهش این است که بنیان خانواده از راه مسجد، در گرو دو طرح است مسجد خانواده و خانواده‌ی مسجد است. مسجد خانواده به معنای اینکه اگر خانواده‌ی تحت حمایت مسجد قرار گیرد از امنیت و ثبات بیشتری و پایداری برخوردار است و خانواده‌ی مسجدی هم به معنای این است که حامی‌کننده‌گان و حامی‌شوندگان با یکدیگر پیوند می‌خورند. (زرکشی، ۱۴۱۰ ه. ق ص ۲۷).

نتیجه‌گیری

یکی از موضوعات مهم و از مسایل اصلی و اساسی هر عصر و دوره به ویژه عصر حاضر مسئله ارتباط و تعامل مسجد و خانواده است و تاثیرات این دو بر هم مرکز توجه قرار گرفته است. در تمام ادیان بشر، عبادتگاه‌ها جایگاه ویژه‌ای نزد پیروانشان دارد. اما در بین پیروان ادیان مختلف، مسلمانان اهمیت ویژه‌ای برای عبادتگاه خود قائل است به طوری که آن را خانه دوم خود به حساب می‌آورند. در بین مسلمانان خانواده به عنوان نهاد اصلی جامعه در برقراری ارتباط روحانی مسلمانان با مسجد نقش برجسته‌ای ایفا می‌کند. مسجد نیز به عنوان کانون هدایت معنوی جامعه، باید با ارتباط میان جوانان و سایر مامومنین زمینه پیوند آنها را فراهم آورد و این باعث می‌شود که خانواده به سمت الگوهای اسلامی هدایت شود. بنابراین خانواده‌هایی که با مساجد در ارتباط هستند با سایر دیگر خانواده تفاوت دارد و متقابلا هم مساجدی که عمده ارتباط شان با خانواده است در کشور موفق تر هستند. از این رو اصل ارتباط و تعامل بین خانواده و مسجد و تاثیرات و نقش مسجد در بنیان خانواده از دیر باز در جوامع اسلامی در کانون توجه جوامع اسلامی و دینی بوده است. بر محور همین هدف متعالی و برتر، مسجد و خانواده در قبال هم وظایفی دارند وظایفی همچون عمران و آبادی مساجد

توسط خانواده از یک طرف و آموزش مفاهیم دینی از جانب مسجد از طرف دیگر و تأثیرات این نهاده‌ها بر همدیگر و وظایفی که بر عهده دارند که در تعامل بین خود باید این وظایف را به نحو احسن انجام دهند تا انسان با تربیت دینی به رشد و تعالی برسد مورد توجه بوده‌است. براساس آنچه مورد کاوش قرار گرفت به گمان برای بهتر شدن ارتباط و تعامل مسجد و خانواده، باید این را در فرهنگ اسلامی فرهنگ سازی نمود و سپس راهکارهای ارتباط این دو نهاد را شناسایی کرد تا این ارتباط‌ها بیشتر شود. بنابراین می‌توان از حضور مسلمانان در مسجد برای تحکیم خانواده و بهینه‌سازی رابطه‌ی میان اعضای آن به نفع ارتقای معنوی و اجتماعی سبک زندگی اسلامی بهره بگیریم.

منابع

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳ بیروت: دار صادر، ۱۹۹۷ م.
۲. اعزازی، شهلا، جامعه‌شناسی خانواده، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۶.
۳. جوادی آملی، عبدالله، صهبای صفا، مشعر، ۱۳۷۱.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، مشهد، بینان پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۶۹.
۵. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۶. زرکشی، محمد بن عبدالله، اعلام المساجد باحکام المساجد، قاهره، ۱۴۱۰ ه. ق.
۷. سید طاووس، فلاح السائل، قم، انصاری، ۱۳۸۰.
۸. سید محمد مرتضی‌الحسینی الزبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۸، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۷۰ م.
۹. شیخ طوسی، التهذیب الاحکام، تهران، ۱۳۱۶.
۱۰. کلینی، یعقوب، الکافی، تهران، مکتب الاسلامی، ۱۳۸۱.
۱۱. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران، ۱۳۵۳.
۱۲. محمد حسین فرجاد، آسیب‌شناسی اجتماعی خانواده و طلاق، انتشارات منصوری، ۱۳۷۲.
۱۳. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، تهران، موسسه مهد قرآن، ۱۳۸۵.